

UOT 81

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2025.1.133>

RÖYA QƏHRƏMANOVA*

QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİNİN DİALEKT FONETİKASINDA SAMİT SƏS KEÇİDLƏRİNİN TARİXİ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Prototürk dövrünün əsas fonetik hadisələrindən olan samit səs keçidləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində mühafizə olunub saxlanılmışdır. Qədim türk sözlərinin bəzi fonetik xüsusiyyətləri dialekt arealları ilə bərabər qədim yazılı abidələrində, klassik poeziya nümunələrində özünü aydın şəkildə təzahür etdirir. Qədim türk sözlərinin dialekt fonetikasında baş vermiş samit səs keçidlərinin spesifik xüsusiyyətləri şivələrdə bir tərəfdən dildaxili amillərin təsiri ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən ekstralingvistik faktorların təsiri ilə meydana çıxmışdır ki, məqalədə bu məsələlər qədim yazılı abidələrimiz, poeziya örnəklərimiz əsasında şərhini tapır. Qədim türk sözlərinin şivələrə uyğun olaraq, samitlərin dəyişməsi nəticəsində karlaşma, cingiltiqləşmə, kipləşmə, novlaşma meydana çıxır ki, məqalədə bu cəhətlər də nəzərə alınır.

Açar sözlər: tarixi fonetika, qədim türk sözləri, dialekt fonetikasi, samit keçidləri, tarixi səciyyə.

Giriş

“Canlı, etibarlı arxiv” olan Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri bu dilin tarixi ilə sıx bağlıdır, bununla yanaşı, fonetik əlamətlərin də tarixi inkişafını izləməkdə, öyrənməkdə əhəmiyyətli dərəcədə gərəklidir. “Dilin təsviri tarix dialektologiyası fonetik, qrammatik, leksik-semantik hadisələrin başlıca xüsusiyyətləri kimi mürəkkəb bir sistemin sintaqmatik və paradiqmatik istiqamətlərini səs keçidləri fonunda öyrənir” (1, 56-64). T.Hacıyev bu xüsusda yazır ki, “dialekt və şivələr dil tarixi üçün material verməklə yanaşı bəzən yalnız bir formanı və ya bir hadisəni təkcə bir söz və ya ifadə daxilində saxlayır” (2,5). Dil səsləri haqqında elmdə – fonetikada konsonantizmin izlənilməsində samit səs keçidlərinin tarixən formalaşma səbəbləri və inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi, bir qayda olaraq, aktualıq kəsb edir. “Pratürk konsonant sisteminin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, samitlərin çoxunun distribusiyası məhdudlaşmışdır. Sözü istənilən yerində ancaq –k, k t, p, s, ç samitlərinə rast gəlmək olardı. Görünür, sözü mütəlak sonunda partlanan (b) olmamışdır” (3, s.38).

Əsas məzmun

Danışıq səslərinin dialekt fonetikasında qədim türk sözləri əsasında, keçid müstəvisində tədqiqi qohum dil və dialektlərin fonetik təbəqələri arasındakı uyğunluğu və növbələşməni, keçid nəticəsində meydana çıxan dəyişkənliyi, bunun səbəblərini aşkar edir. Burada iki cəhət – səslərin keçid, əvəzlənmə qanunauyğunluqları və sözlərin semantik bağlılığı nəzərə alınmalıdır. Hər iki cəhət bir sözü digər sözlə bağlayırsa, deməli səs əvəzlənməsi ilə bir sözdən ikinci bir sözə keçid tamamlanır. E.Əzizov yazır ki, “*orta əsrlərdə Azərbaycan dili şivələrinin fonetik sistemində özünü göstərən başlıca xüsusiyyətlər dilin başqa səviyyələrində olduğu kimi, müxtəlif fonetik hadisələrin paralelliyi, arxaizmlər və innovasiyalardır. Dialekt fonetikasında belə xüsusiyyətlərin müşahidə olunması bir tərəfdən pratürk və qədim türk əlamətlərinin qismən saxlanılması ilə, digər tərəfdən isə dilin ilkin, yaxud kökdil formalarının dəyişməsi ilə, xalqın təfəkküründə iştirak etmiş etnosların dil vahidlərinin paralel işlənməsi ilə əlaqədar olaraq özünü göstərir*” (4, 70).

Dialekt fonetikasının xarakterik cəhətlərindən biri də müəyyən tarixi inkişaf prosesində samitlərin dəyişməsi hadisəsidir. Demək, “*eyni sözlərdə səslər dəyişir. Dəyişən uyğun səslərdir.*

Tarixi səslərə, yəni ilkin və uyğun səslərin mənşəyinə gəlincə bu halla qarşılaşmaq olur. Məs.: t a u- d a ğ ; t o b a r \ t a v a r \ d a v a r (5,50).

Bu kontekstdə səssizlərin – samit səslərin (23 samitin) tarixi-dialekt xüsusiyyətləri daha maraqlıdır. Məxsusi xüsusiyyətlərlə yanaşı, samitlər arasında özünü göstərən müxtəlif hadisələr, bir qayda olaraq, karlaşma və cingiltişmə meyillərini, həmin səslərin işlənmə dərəcələrini, məsələn, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində geniş yayıldığını və s. üzə çıxara bilir. İltisqılıyin qanunlarına görə ilk olaraq kar samitlər yaranmış, cingiltili samitlər sonralar əmələ gəlmişdir. Cingiltili samitlər kar samitlərin refleksləri olaraq fərqlənməyə başlamışdır. Artikultasiya cəhətinə görə güclü (k,t,p; törəmələri: q, d,b), zəif (n, m) və burun samitləri bir-birindən ayrılmışdır. Marağ doğuran hadisələrdən biri samit əvəzlənmələri, uyğunluğu, bunların tarixi inkişaf prosesində bir-birinə keçid yollarıdır. “*Səslərin təkamülünün kecidlər üzərində qurulması o deməkdir ki, dil artıq informasiya vasitəsi kimi formalaşmışdır, Bu halda, əlbəttə ki, dildə həm kar, həm də cingiltili samitlərin mövcudluğu istisna deyildir. Belə bir vəziyyətdə, doğrudan da səslərin ilkinliyini sübut etmək praktik cəhətdən olduqca çətinidir. Bu şəraitdə səs kecidlərinə müraciət etmək mövcud vəziyyəti nəzərə almaqdan başqa bir şey deyildir. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, səs kecidləri varsa, bunlar təsadüf deyildir. Səs kecidlərinin mövcudluğu dildə mərhələ-mərhələ baş verən daxili təkamülün izlərinin göstəricisidir. Samitlərin təkamülünün araşdırılması üçün sözün ilk samitinin məna fərqləndiricilik xüsusiyyətlərinin, təkhecalı söz sonundakı samitin affiksəl xarakterinin və heca tərkibi genişlənmiş sözlərdə nitq intensivliyinin səslərə göstərdiyi təsirlərin nəzərə alınması vacib məsələlərdəndir*” (6, 107).

Burada biz qədim türk sözlərini örnək kimi götürürük və bu faktları keçid məqamlarında izah etməyə çalışırıq. Qeyd edək ki, bu, ən xarakterik fonetik hadisələrdən biridir. Ona görə səciyyəvidir ki, hər hansı bir dilin fonetik strukturunda olan dəyişmə uzunmüddətli tarixi inkişaf əlaqədardır. Dəyişmələr, əlbəttə, labüd olmuş, “*belə dəyişmələr qohum dillərdə kök cəhətdən eyni olan sözlərin fonetik quruluşca fərqlənməsində daha qabarıq əks olunur. Aydın məsələdir ki, qohum dillərdə başlanğıc və əsas olduğunu söyləmək çox çətinidir. Bununla belə, müqayisəli-tipoloji təhlillə mənşə cəhətdən bir olan sözlərdə səs dəyişmələrinin hüdudunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Səslərin dəyişmə hüdudunun öyrənilməsi sözlərin fonetik dəyişikliyə uğraması prinsiplərini, habelə, bir mənşə ilə bağlı olan sözləri, xüsusən, onların törəmə formalarını, hətta qohum dillərdəki leksik-semantik xüsusiyyətləri aşkara çıxarmağa imkan verir*” (7, 5).

Qədim türk sözlərinin dialekt fonetikasında samit kecidlərinin tarixi inkişafını izləyərkən keyfiyyət dəyişməsi istiqamətinə linqvistik hadisələrin təsir imkanları müəyyənləşə bilər. Samitlərdə bu faktor – təsir karlardan cingiltiliyə doğru inkişaf meyilidir. Kar samit iki səslə arasında tutduğu mövqedən asılı olaraq cingiltişişir. Bu zaman güclü kar samitlər cingiltili samitləri zəiflədir, öz təsiri altına alır, zəif reflekslər də öz növbəsində güclü səslər mövqeyində çıxış etmək üçün imkan qazanır, tarixi xarakterik xüsusiyyətlər aydınlaşır.

Hava axınının nitq aparatında müxtəlif manelərlə formalaşan samitlərə gələndə, bunlar türkmənşəli həm tarixi sözlərdə, həm də dialekt və şivələrdə qeyri-bərabər inkişaf etmişdir. Bununla belə, inkişaf prosesində samitlərin spesifik dəyişmə – keçid istiqamətləri özünü göstərmişdir. V.Aslanov yazır ki, “*tarixən istiqamətlər, əsasən, sözlərin məxrəc əlamətləri ilə səciyyələnir. Məsələn, mövqe dəyişməsində yuxarı damaq samitlərinin yuxarı damaq dil-damaq samitlərinin dil-damaq, dodaq samitlərinin dodaq samitlərinə keçməsi proses mühüm əlamət hesab edilir. Bir sıra hallarda bir məxrəcə aid olan samitlərin başqa məxrəc samitlərinə keçməsi də müşahidə olunur ki, bu da ümumi səciyyə daşımır. Əsas prinsip fonoloji-akustik cəhətdən güclü səslərin zəif səs istiqamətində keçididir*” (8, 52-60).

İndi isə konkret misallara keçək: Qədim türk sözlərinin tarixi fonetikasında samit səslərin xarakterik keçid xüsusiyyətlərini yazılı mənbələr təsdiq edir.

Bir samit başqa bir samitin mövqeyində işlənir. Müasir türk dillərində, o cümlədən

dialektlərində, heç nə ilə nizamlanmayan **k-q**, **p-b**, **t-d**, və s. kar və cingiltili samit cütləri aşkarlanmışdır. Məsələn, **k-q keçidi**: kızıl - qırmızı, kışka-qısa, azak-ayaq və s. k samiti palatal g səsinə də keçmişdir: kemi-gəmi, köl-göl və s.

k-ç keçidi: Dilimizin cənub dialektlərində və Naxçıvan qrupu şivələrində k samiti incə saitlərin qarşısında ç samitinə keçir: *kənd-çənd*, *gümüç-çümüç* və s.

Təkə (keçi) sözündə k səsi intervokal mövqeyində qala bilmişdir. Amma cuvaş dilində taqa (qoyun) yarımcingiltili samit işlənməkdədir.

k-g keçidi: Qədim türk dillərində və dialektlərində *k ö k –göy (səma)* keçidi.

Bu keçid intervokal mövqedə x-ya doğru da istiqamətlənmişdir: *yukarı-yuxarı*, *yaqın-yaxın*. Həmin tip dəyişmə digər türk dillərində də özünü göstərir: balık-balıq. Uzun müddət “ox” sözü dilimizdə “ok” biçimində işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”a bax: *ənik-ənix*. Qazax və Tovuz dialektlərində küçük, it balası mənasında (9, s.219)

g- q keçidi: uçmağ-uçmaq. Bu qədim sözdən “cənnət” mənasında vaxtı ilə istifadə olunmuşdur. Məs.: Rövzeyi-kuyində bulmuşdur Füzuli bir məqam Kim, ona cənnət quşu yetməz min il *uçmağılən* (10, s.144).

q-ğ keçidi. Bu keçid təkə söz ortasında olur və ğ-q hadisəsi ilə müqayisədə məhdudddur: ayaq\ayag (qədəh, badə)

Altında Al *ayğırı* arıq oğlan

Bərgi-gül sanma ki, xunabə təkən dəmdə gözüm,
Neçə *yaprağə* ciyər qanı silib, qan etdim. (Füzuli)

g-y keçidi: *öğüt-öyüd*, *yey-yeg*

Füzuli, keç səlamət kuçəsindən, səbr kuyindən,
Fəraqət olmayan yerdə *yeydir İjeg* iqamətdən. (Füzuli)

Üç oq, Boz oq yığnaq olsa, Qazan evin yağmaladardı (11, s. 123)

q-g keçidi: *uruq-uruğ* (tayfa, nəsil), *Tax-Tağ* (tayfa, nəsil),

g-q keçidi: *Ğəm- qəm*.

Can gəmin çəkmiş idi var idi boynumda həqi,

Bu onun əcri idi kim, sənə qurban etdim. (Füzuli)

Q-x-h keçidi: Bu hadisənin (söz əvvəlində k samitinin dəyişməsi) mərkəzi Azərbaycanın cənub bölgələri olmuş (12, c.59), Azərbaycan dilində, demək olar ki, yazı ənənəsi ilə əlaqədar olaraq bu keçidlər baş vermişdir.

Qanı-xanı-hanı; qaçan-xaçan-haçan; qamu-xamu-hanı. Bu istiqamətdə samit keçidləri “Kitabi-Dədə Qorqud”dan 18-ci yüzilliyə qədərki mətnlərdə görmək olur. *Qaçan* Qazan evin yağmalatsa, halalının əlin *alup*, tısrə çıxar, andan yağma edərdi (11, s.123)

Burada *h* boğaz samitinin sonradan yaranması, ərəb dili təsirinə məruz qalması, Qafqaz-iber dillərinin təsiri ilə yarandığı barədə mülahizələr mövcuddur (**13; 14, s. 100**) Dialekt və şivələrdə *h* samitini bəzi sözlərin önündə aktivliyi müşahidə olunur: *haçar, hasand, hərək, harava, halay, hindi* (14, s.100)

Ey Füzuli, eylərəm qəti-təəllüğ q a m u d a n,

Bu təriq içrə mənə tövfiq edərsə yarlıq (Füzuli)

k-q-x keçidi: pörnək-pörnəx, golsax-golsaq, hodak-hodaq və s.

g-y keçidi: Taş Oguz bəgləri (11, s. 123)

p-b keçidi: *alup-alıb*. “b-p” əvəzlənməsi qədim dilimizdə özünü göstərir (24, 126). H.Mirzəzadə “b-p” samit əvəzlənməsini dilimizin tarixi ilə üzvü şəkildə bağlı olduğunu əsaslandırılmışdır: “Vaxtilə nəqli keçmiş zaman şəkilçisi “-ib” şəkilçisinin işlənməsində bunu aydın görmək olur” (25, 19).

p-f keçidi: *Küpə-küfə*. Küfə biçimində Axalskidə “sırğa” mənasında. Küfənin bahalısı parliyantdan olur (9, s.78)

b-v keçidi: Intervokal mövqedə çoban-çovan, araba-arava\harava (15, c.45 (197 c.)). Bu samit keçidi qərb şivələrinin əsas xüsusiyyətidir, lakinşimal-qərb şivələrində də yayılmışdır: *baba – bava, yaba – yava* (23,74).

Əbrən-əbrən-əbrəş. Qax şivələrində “əbrə” “cismin yerləşdiyi qabın çəkisi anlamında (9, s.212). Əbrəş Cəbrayıl şivəsində başında ağ ləkə olan (qoyun) (9, s.212).

ibrik-ivrik. İb, iv sözü Vedi şivələrində “saçın ayırıcı” mənasında (9, s.233)

v-y keçidi. Dövrən-döyran. Şəmkirdə “məclis” mənasında. Aşxlar dünən yaman döyran keşirdilər (9, s.290) “v-y” keçidinə qərb şivələrində açıq dodaq saitlərindən sonra rast gəlinir: tövlə – toyla, dovşan – doyšan, buzov-buzoy və s. (23, 75).

t-d keçidi. Ə.Dəmirçizadə belə güman edir ki, “*müəyyən tayda dilinin üstünlüyü ilə əslində “t” ilə tələffüz olunan sözlər sonralar başqa tayfanın dil üstünlüyü nəticəsində “d” ilə tələffüz edilmişsə də, bu təbəddülət yazıya köçürülməmiş; buna görə də yazıda ənənəvi surətdə t hərfi ilə yazılış mühafizə edilmişdir*” (16, s. 47)

Bu keşidə (yunt-yund at, tabun-dabun (tayfa, nəsil), tuman-duman, ton-don, tovıl-davul, tevey (MK-də)- dəvə və s. tipli sözləri misal göstərmək olar.

Mərə qavat, Qalqubanı Qazan xan yerindən *turı gəldi (durub gəldi)* (11, s. 123)

Turı gəldi Quba dialektində qorunub saxlanılmışdır.

Dialektlərdə: *tüştü-düşdü, qurt-qurd, ton-dontağ-dağ, tarı-darı, tutuq-tutsaq-dustax* (17, s.32), *tamğa-damğa* (18, s.117-119).

temir-dəmir, tagar-dağar (Quba, Ağdam, Şamaxı, Salyan, Kəlbəcər)-daqar (Şəki), kisə, dəridən düzəlmiş taxıl və başqa şey tökmək üçün işlədilən qab; motal. Qubada “dağar” (tənbəki kisəsi) (9, s.163-164)

Söz əvvəlində və ortasında t samiti türk dillərinin çoxunda qalmışdır: *tışra-dışra, ayıtmaq\ ayıdmaq, tan\dan\dansux-söz-sov, xəbər*.

*Nəfəsli t samitinə keçid qədim Azərbaycan dilində özünü göstərmişdir: *t u t (tutmaq), tapan (daban), tan (dan), ta-tau-dag, tal (dal-budaq) Tal sözü söyüd mənasında Azərbaycanın qərb dialekt və şivələrində vaxtı ilə istifadə olunub. “Müəyyən sözlər tarixi inkişaf nəticəsində müstəqil leksik vahid hüququnu itirməsə də, indi söz tərkibində özünü xatırladır. “Kitab”da t-abır, həya; utlu\udlu-abırlı, həyalı: utsuz\udsuz-abərsız”* (19, s.109)

Ton-don (geyim). Oğlanı tonatdılar (11, s. 107). Yalan dünya başına tar (dar) oldu (11, s. 94). “İtik” (uzunboğaz çəkmə) Cəbrayıl keçid şivəsində i d i k şəklində. Sirik şivələrində ayaqqabı anlamında işlənmişdir.

d-t keçidi Quba və Ordubad dialektlərində müşahidə olunur. Məs.: *dasdar\dastar. Əl dəyirmanı, kirkirə. Dasdar sınımışdı* (Quba), *Dastarnan buğdanı yarma ellələr* (Ordubad) (9, s.176).

s-z keçidi: *küs (payız) -güz , Küz-qüz (payız)* Ordubad şivələrində k ü z otlaq, payız otlığı mənasında işlənir (9, s.271)

z-d keçidi: *azığ-adıx* (ayı mənasında),

y-d keçidi: *yadak-ayak-ayaq, adığır-ayğır-beyğir, adığ-ayı, kadim-geyim, bədük-böyük, kuduk-quyu,qadın-k\qayın* (20, c.287-288).

Gönçəvü lalə demə, dağ qarasın qoparıb,

Alu alayə *sarıb* səbzədə pünhan etdim. (Füzuli)

m-b keçidi: *müyüz-buynuz, min-bin, men-ben* və s.

A.Axundov belə güman edir ki, türk dillərində m samiti b samitindən yaranmışdır. Məs.: *menekşe-bənövşə, yazma-yazba, munca-bunca, kibi-kimi* və s.

An yaşım qılmaz vəfa, giryan gözüm israfına,

Bunca (munca) kim, hərdəm ciyər qanımdan imdad eylərəm (Füzuli)

Ey Füzuli, bən(mən) dəxi aləmdə bir ad eylərəm (Füzuli)

r-z keçidi (uyğunluğu): *uyxu yormak* (yozmaq), *bor* (boz), *kələr* (kələz), *gör* (göz) və s. Göründüyü kimi, intervokal r samiti z samitinə çevrilmişdir. Bu, rotasizm hadisəsidir. R samiti

zəifləmiş, yerini z samitinə vermişdir.

Nəxli-qəddin istərəm kondan (ki ondan) bəladər hasilim.

Baxmazam (baxmaram) şümşadə, bar verməz nihalı neylərəm. (Füzuli)

y-n keçidi: Qazılıq *qocayı(qocanı)* qarmalayıb

n-r keçidi. Dastani-Əhməd Hərəmi”nin dilində işlənmişdir. *Yığan-yığar*. Gəncə, Qubadlı dialektlərində qatıq yığmaq üçün dəridən qayrılməş tuluq. Bir yığan qatıxdan bir girvənkə yağ çalxadım (Gəncə); Qığarı yudum qatıx tökəm (Qudadlı).

Y ı ğ a n Qazax dialektində taxılı bir yerə toplayan kürək mənasında (9, , s.248).

N sağır nun -n -nq keçidləri: *baN evlər; baNa –mənə, baNlamaq, buNalmaq* və s.

s-ş keçidi: *büsərək-büşərək, as-aş, as-az* və s. As (Aş) tayfaları. Türkün qədim yeməkləri asmaq feili ilə əlaqədar olmuşdur.

Həm tarixi, həm də dialektal xüsusiyyət “y” samiti ilə də əlaqədar olmuşdur. Bu, innovasiya hadisəsini doğurmuşdur. y samiti tarixi inkişafda düşmüşdür: yüz-üz, yuca-uca, yukarı-oxarı-uxarı (Cəbrayıl keçid şivəsində)

s-z keçidi: *əsən (esen)*-salamat mənasında, *ezen* (altay dillərində), *almas-almaz* və s.

y-c keçidi: *yer-cer; yol-col, geyim-kecim* dialektlərdə qalmışdır. Tarixən “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində: *geyimini-kecimini* doğradı (21, s.382).

Azərbaycan dilində samitlərin formalaşması dildə nitqin təsiri ilə tələffüz asanlıığı yaratmaqdan ötrü məhz axırıncı prosesin nəticəsidir. Burada nitqin tənzimləyici funksiyası əsas sayılmışdır. Samit səs yuvalarında əlavə reflekslər meydana gəlmişdir ki, bu da səs keçidlərini doğurmuşdur. Həmin əlamətlər daha çox qədim türkmənşəli sözlərdə qalmışdır. Samit adekvatları ortaya çıxmışdır.

Samit keçidləri ilə bağlı nəticələr tarixən türk dillərində söz əvvəlində kar və yaxud cingiltili səslərin, yəni güclü-zəif səslərin ilkinliyi məsələsinin hələ də həll olunmaması ilə də əlaqədardır. Fikir çoxşaxəlidir: eyni bir fonemin allofonları, ilkin kar, sonra cingiltili və s.

Bir səs yalnız əlaqəsi olan səslə əvəz oluna bilər. Ümumiyyətlə, “səslərin dəyişməsində ən vacib elementlərdən biri artikulyasiya məxrəcənin eyni mövqedə olmasıdır. Tarixən səslərin mexaniki dəyişmələri onların bir-birinə keçməsi, düşməsi, yenidən törəməsi, yerlərini dəyişməsi və digər formalarda gerçəkləşir” (22, s.14).

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ayrı-ayrı dövrlərdə tayfa dillərinin fonetik paradigmaları, bir-birinə təsirləri, qanunauyğunluqları sözün tərkibində dildaxili növbələşməni, bu yolla baş vermiş dəyişkənliyi meydana çıxarmışdır.

Dil vahidlərinin məna və səslənmələrinin qarşılıqlı təsirində qədim türk dili-dialektlərinin fonetik inkişafının çox mürəkkəb səbəbləri, sözün tərkibindəki səs keçidlərində, müxtəlif fonetik hadisə və qanunların müxtəlifliyində axtarmaq lazım gəlir.

Söz qədim fonetik biçimini dəyişir. Buna səbəb nədir? Bizim dildə və dialektlərdə digər türk dilləri və dialektlərindən fərqli cəhət söz və şəkilçilərin tərkib etibarını ilə asan artikulyasiyalarına meyilin nəticəsidir. Yəni, dil öz inkişafının müəyyən mərhələsində bir çox “pleonazm”lardan (artıq ünsürlərdən) təmizlənmiş, saflaşmış, asan bir duruma düşmüşdür. Azərbaycan dilinin şivələrində innovasiyaların geniş intişarı bununla əlaqədardır.

Nəticə

Beləliklə, samit səslərlə əlaqədar keçidlər türk dillərinin tarixi təkamülünün məhsuludur. Həmin keçidlərin iki forması – üfqi və şaquli keçidlər türk dillərinin inkişafında təzahürolunma imkanlarına görə fərqlənirlər. Üfqi keçidlər nitq arealı üçün xarakterik olduğu halda, şaquli keçidlər dil mühiti üçün səciyyəvidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Горшкова К.В. Историческая диалектология русского языка. М., «Просвещение», 1972, 160 стр.
2. Hacıyev T.İ. Seçilmiş əsərləri. III c., Bakı, "Elm", 2018, 412 s.
3. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, "Səda", 2002, 350 s.
4. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2016, 348 s.
5. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. I cild, Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 196 s.
6. Yusifov Mübariz. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 320 s.
7. Yusifov M.İ. Oguz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, "Elm", 1984, 152 s.
8. Асланов В. И. Из этюдов по исторической фонетике азербайджанского языка. Изд. АН Азерб. ССР, серия литература, языка и искусства. Баку, 1976, стр.52-60.
9. ADDL_ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bircildlik, Bakı, Azərbaycan SSS Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1964, 480 səh.
10. Füzuli. Seçilmiş əsərlər. Bakı, "Şərq-Qərb", 1992, 382 s.
11. KDQ- Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Qazıçı, 1988, 265 səh.
12. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. М., «Наука», 1979
13. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Изд. «Наука», Ленинградское отделение, Ленинград, 1970
14. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962
15. Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры Азербайджанского языка. Издательство «ЭЛМ», Баку, 1983, 197 s.
16. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959, 46 s.
17. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, 281 s.
18. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, 1999, 248 s.
19. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, "Elm", 2012, 476 s.
20. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., «Наука», 1984
21. Cəmişidov Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud"u vərəqləyərkən. Bakı, Gənclik, 1969, 303 s.
22. Kazımov İ. Mahmud Kaşğari "Divan"ı və çağdaş türk dilləri", Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 224 s.

**ADPU, XDM, müəllim*

E-mail: omerqehreman@mail.ru

Roya Gahramanova

S

HISTORICAL CHARACTERISTICS OF CONSONANT SOUND TRANSITIONS IN DIALECT PHONETICS OF ANCIENT TURKISH WORDS

Consonant sound transitions, which are the main phonetic phenomena of the Proto-Turkic period, have been preserved in the dialects and dialects of the Azerbaijani language. Some phonetic features of ancient Turkish words are clearly manifested in ancient written monuments and examples of classical poetry along with dialect areas. If the specific features of the consonant sound transitions that occurred in the dialect phonetics of ancient Turkish words, the specific features of the consonant sound transitions that occurred in the dialect phonetics, on the one hand, are related to the influence of intra-linguistic factors, on the other hand, they appeared due

to the influence of extra-linguistic factors. . As a result of the change of consonants in ancient Turkish words according to dialects, deafness, ringing, modalization, novation, affrication, and non-palatal phenomena appear, and these aspects are also taken into account in the article.

Keywords: *Historical phonetics, ancient Turkic words, dialect phonetics, consonant transitions, historical character.*

Роя Гахараманова

ИСТОРИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРЕХОДОВ СОГЛАСНЫХ ЗВУКОВ В ДИАЛЕКТНОЙ ФОНЕТИКЕ ДРЕВНЕТУРЕЦКИХ СЛОВ

Переходы согласных звуков, являющиеся основными фонетическими явлениями пратюркского периода, сохранились в диалектах и говорах азербайджанского языка. Некоторые фонетические особенности древнетурецких слов ярко проявляются в древних письменных памятниках и образцах классической поэзии наряду с диалектными областями. Если особенности переходов согласных звуков, имевшие место в диалектной фонетике древнетюркских слов, то особенности переходов согласных звуков, возникшие в диалектной фонетике, с одной стороны, связаны с влиянием внутриязыковых факторов. С другой стороны, они появились благодаря влиянию экстралингвистических факторов. В результате изменения согласных в древнетурецких словах по диалектам появляются глухота, звонкость, модализация, новация и эти аспекты также учтены в статье.

Ключевые слова: *историческая фонетика, древнетюркские слова, диалектная фонетика, переходы согласных, исторический характер.*

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Firudin Rzayev tərəfindən təqdim edilmişdir

İlk daxilolma tarixi: 28.01.2025

Son daxilolma tarixi:15.02.2025